

Для ілюстрації діалогічності наведемо слова М.М. Бахтіна: „У точці цього контакту голосів-свідомостей і народжується, і живе ідея”¹². Як і на думку Е. Бенвеніста, „усвідомлення себе можливе тільки у протиставленні”¹³. Це має значення як для екстраполяції „я – інший” у полеміці (чого не спостерігається у спрямованих на інтерактивність Учительних євангеліях і казаннях) та ін., так і – загальніше – в тому, що культура набуває специфіки, своєрідності тільки у процесі усвідомлення „чужої” культури і в спілкуванні з нею.

Отже, у полемічних текстах другої половини XVI – першої половини XVII ст. визначається система відношень, що характеризують діалогічність як принципову ознаку дискурсу. У цей час поглиблюється діалогічна перспектива монологічного висловлення, розвиваються функціональні і формальні варіанти монологічного розгортання діалогу.

¹Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории и коммуникации. – К., 2002. – С. 144; ²Там же. – С. 150–154; ³Макаров М. Основы теории дискурса. – М., 2003. – С. 99; ⁴Бахтин М.М. Собрание сочинений : в 7 т. – М., 1996. – Т. 5. – С. 197; ⁵Отъе-Ревю Ж. Явная и конститутивная неоднородность: к проблеме другого в дискурсе // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. – М., 1999. – С. 75; ⁶Успенский Б.А. Ego Loguens: Язык и коммуникационное пространство. – М., 2007. – С. 103, 105; ⁷Миллер Т.А. Об изучении художественной формы платоновских диалогов // Новое в современной классической филологии. – Вып. 1. – М., 1979. – С. 120; ⁸Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис. – М., 1992. – С. 53–56; ⁹Лотман Ю.М. Семиотика культуры и понятие текста [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.durov.com/literature1/lotman92b.htm>; ¹⁰Гумбольдт В. фон. О двойственном числе // Гумбольдт фон Вильгельм. Язык и философия культуры. – М., 1985. – С. 400; ¹¹Успенский Б.А. Цит. раб. – С. 17; Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986. – С. 147; ¹³Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974. – С. 294.

Л.П. Гнатюк, к. філол. н., доц. (м. Київ)

**СТАРОУКРАЇНСЬКА МОВНА СВІДОМІСТЬ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.:
ГЕНЕЗА ТА ВИЗНАЧАЛЬНІ РИСИ**

У статті аналізується період другої половини XVI-першої половини XVIII століття як мовно-культурної цілісності, що зумовлює генезу староукраїнської мовної свідомості. Вона спирається на функціональну тотожність генетично гетерогенних церковнослов'янських та східнослов'янських елементів.

The author emphasizes the language and cultural entirety of the period of XVI – XVIII century, which represents genesis of the old Ukrainian consciousness, based on functional identity of different genetic eastern Slavonic elements.

Якщо спроектувати відомий вислів “Речі не завжди такі, якими нам здаються” на мову в її історичному вимірі, то з’ясується, що чимало явищ історії української літературної мови, які сучасною мовною свідомістю сприймаються як неукраїнські (точніше – як російські) лише на підставі того, що вони є в сучасній російській літературній мові (яка успадкувала їх із церковнослов’янської), два і більше століть тому були для мовців рідними, українськими.

Так, наприклад, ті церковнослов’янські елементи, передусім лексичні, які сучасний українець кваліфікує як російські, мовною свідомістю українця минулих епох сприймалися як свої, українські (*бедро, будто, вець, воздух, время, всегда, если, желудок, жизнь, когда, лікарство, лучче, много, нужно, побіда* та багато інших), що підтверджують і лексикографічні праці пізнішого періоду, й українські діалекти (докладніше див.¹).

Ні в кого з дослідників не викликає сумніву теза про те, що в лінгвістичних студіях необхідно дотримуватися принципу історизму. Проте ця аксіома часом нівелюється перешкодою, яку створює мовна свідомість самого дослідника, поширюючи притаманні їй сучасні норми й оцінки на явища давно минулих епох. При дослідженні еволюційних процесів літературної мови необхідно брати до уваги еволюцію мовної свідомості певного соціуму та народу в цілому. Аналіз процесів і явищ літературної мови попередніх періодів (передусім щодо їх “українськості”/“неукраїнськості”) з позицій сучасної мовної свідомості призводить до непорозумінь і помилок, дає викривлену картину динаміки й напрямку розвитку літературної мови певного періоду. Названі міркування і спонукали нас здійснити спробу реконструкції строукраїнської мовної свідомості другої половини XVI – першої половини XVIII ст.

Розгляд названого часового проміжку як певної мовно-культурної цілісності зумовлений такими причинами. Ю. Шевельов, як відомо, запропонував періодизацію історії української мови до 1709 року і після 1709 р., мотивуючи це тим, що Переяславська угода 1654 р. не внесла докорінних змін ні в соціальну структуру суспільства, ні в характер культури й мови². Схожу позицію відстоював і В.М. Русанівський, стверджуючи, “в XVII – першій чверті XVIII ст. староукраїнська літературна мова досягла свого розквіту: удосконалився її офіційно-діловий стиль, мова полемічної літератури, набула поширення навчально-проповідницька проза, активізувався розвиток поезії і драматургії, осмислювалась староукраїнською мовою власна історія”, хоча водночас “намітилися й певні ознаки “втомленості” цієї мови, які стали особливо виразними на середину XVIII ст.”³. Незважаючи на укази Петра I (у яких ішлося фактично про заборону книгодрукування передусім церковнослов’янською мовою української редакції, яка відрізнялася від церковнослов’янської мови російської редакції насамперед вимовою та наголосами), староукраїнська літературна мова продовжувала існувати у двох різновидах – як книжна українська та слов’янорусська (з більшим вмістом церковнослов’янізмів). Відомо, що лише з 1784 р. викладачі Києво-Могилянської академії повинні були читати лекції, дотримуючись російської мови й правопису, інакше їм загрожувало звільнення. І. Огієнко підкреслює, що аж до 1784 року (коли київський митрополит С. Миславський, погоджуючи Катерині II, видав наказ навчати студентів Києво-Могилянської академії чистої російської вимови богослужбових текстів) церковнослов’янська з українською вимовою – “власне мова староукраїнська” – була і богослужбовою мовою⁴.

Розвиток староукраїнської мовної свідомості з другої половини XVI ст. був зумовлений розквітом української культури і певною мірою співзвучний із процесами розвитку мовної свідомості в Європі в цілому. Мовну свідомість народів Європи на етапі переходу від пізнього середньовіччя до нового часу характеризувало передусім усвідомлення цінності рідної мови, що спричинило вже в XIV ст. появу різних версій перекладу Біблії німецькою мовою під впливом ідей ректора Празького університету Яна Гуса (1369 – 1415)⁵.

В Італії впродовж XIV – XVI століть відбувалися мовні дискусії, відомі як *Questione della lingua*, у яких розроблялися

зокрема поняття “гідності” мови та її норми. Ці дискусії певною мірою наслідували моделі, окреслені в лінгвістичних дискусіях періоду класичної античності та ранньої церкви⁶. Ідею цінності рідної мови пропагували і європейські діячі XVII – XVIII ст. Зокрема визначний німецький історик і філософ епохи Просвітництва Й. - Г. Гердер (1744 – 1803), вважаючи справжнім критерієм думки відчуття, стверджував, що його можна виразити лише рідною мовою⁷.

В Україні кінця XVI – XVII ст. функціонувало п’ять мов із різними ступенями “гідності” – грецька, латина, церковнослов’янська, польська і “проста” (їх названо в порядку зменшення “гідності”), які задовольняли комунікативні, релігійні та культурно-освітні потреби суспільства. Важко не погодитися з Д. Фріком щодо виокремлення ним двох основних аспектів “руського” мовного питання: захист використання церковнослов’янської мови як ритуальної і спроба регулювати використання нової апостольської (такої, що здатна навертати простих людей до віри та поширювати серед народів Боже слово), тобто “простої” мови⁸.

Відомо, що перші спроби перекладу конфесійних текстів із церковнослов’янської мови на “просту” з’являються в кінці XV–першій половині XVI ст., сприяючи формуванню в мовній свідомості українського суспільства ідеї цінності рідної мови, що було співзвучним з аналогічними процесами в Європі. У XVI – першій половині XVII століття книжна українська мова значно розширила свої функції. Залучення народнорозмовних елементів відбулося і в полемічному, ораторсько-проповідницькому, художньому письменстві, в літописанні⁹. Тенденція до поповнення лексики старої української мови в XVII ст. народними словами була спричинена і розвитком ділового стилю, розширенням тематики ділових документів¹⁰.

Такий напрям розвитку української літературної мови в XVII ст. підтримував своєю мовною політикою і засновник Київської колегії П. Могила. Як богослов і церковний політик, на поглядах якого вже позначилися гуманістичні віяння, він, посилаючись на слова апостола Павла “Бо коли я молюся чужою мовою, то молитесь дух мій, а мій розум без плоду” [1 Кор. 14], відстоював право людини звертатися до Бога рідною мовою¹¹. Намаганням П. Могили зробити свої твори доступними читачеві можна пояснити те, що мова їх

містить на церковнослов'янському фоні багато живомовних слів. Позицію П. Могили підтримав пізніше і Ф. Прокопович, обстоюючи тезу про те, що латина не повинна витіснити рідної мови навіть при вивченні творів Святого Письма¹².

Одночасно з усвідомленням цінності народної мови в мовній свідомості українського суспільства кінця XVI – XVII ст. утверджується високий статус церковнослов'янської мови. Відомо, що з кінця XVI ст. на землях Волині робляться спроби надати церковнослов'янській мові нового характеру – всезагальної літературної мови нового типу, свідченням чого є, по-перше, видання граматик і словників церковнослов'янської мови (це означає, що її кодифікація здійснювалась тими засобами, які типові для кодифікації національної літературної мови). По-друге, в XVI і XVII ст. істотно розширюється спектр книжних жанрів, які виходять за межі церковно-релігійної проблематики. З європейських мов перекладається велика кількість науково-описових творів, з'являється белетристика, стає звичайним приватне листування церковнослов'янською мовою; з кінця XVII ст. у навчальних закладах церковнослов'янська мова набуває усного побутового застосування, отже, розширюється її комунікативне використання¹³. М.І. Толстой зауважує, що складний процес нормування церковнослов'янської мови на українських і білоруських землях у другій половині XVI – XVII ст. відбувався “майже незалежно від Москви” (виокремлено нами. – Л.Г.), що ця територія була центром, “де визначались норми давньослов'янської мови, які здійснили вплив на весь греко-слов'янський ареал”¹⁴.

С. Смаль-Стоцький підкреслював органічний характер церковнослов'янської мови в житті тогочасного українства: “Церковна мова з українською вимовою на Україні у своїй поукраїнченій формі вважалася своєю немов рідною мовою, бо була мовою рідної української церкви”¹⁵ (виокремлено нами. – Л.Г.). Щодо мовної ситуації в Росії подібну думку висловив В. Живов, стверджуючи, що засвоювана з дитинства з азбукою, Псалтирем і Часословом церковнослов'янська мова сприймалася не як чужа, а як “культивований різновид рідної”¹⁶. Саме у Псалтирі, за спостереженням М.І. Толстого, найбільш стійко, без впливу живомовних елементів, зберігалася церковнослов'янська мова¹⁷. Характерну її ознаку слушно підкреслив Д. Чижевський, досліджуючи мову збірки епіграм “Діоптра” (друге вид. 1698):

“...мова церковнослов’янська, без наближення до народної мови, але з лексикою, що не протирічить українській”¹⁸ (виокремлено нами. – Л.Г.)

Сказане підтверджують і записи в “Щоденнику” (1717 – 1767) одного з найосвіченіших людей XVIII ст. – старшого сучасника Г. Сковороди Я. Марковича, генерального підскарбія, випусника Київської академії, який використовував свої знання мов і на перекладацькій ниві. Він мислив *руську* і *славенську* як одну літературну мову: “Въ пустинцѣ Мутинской будучи, 17 кафиму противъ еврейской библии перевель зъ иншихъ діялектовъ на *рускій*” (виокремлено нами. – Л.Г.) (запис від 24 березня 1724 р.)¹⁹; “Кафисму третюю переведлемъ зъ иннихъ діялектовъ, противу еврейского, на *славенскій*” (від 20 листопада цього ж р.)²⁰. Отже, є підстави вважати, що в мовній свідомості Марковича *рускій* і *славенскій* не розрізнялися; для нього це була одна літературна мова.

Генетично гетерогенні одиниці – передусім східнослов’янські і південнослов’янські (церковнослов’янські) – для староукраїнських мовців часто були функціонально тотожними. Як слушно зауважує В. Живов, “саме по собі походження елементів не визначає пов’язаних із ними соціокультурних конотацій, істотним є не походження елемента, а його *кваліфікація в мовній свідомості носіїв* (виокремлено нами.– Л.Г.), тобто не генетичні, а функціональні параметри”²¹.

У XVII ст. церковнослов’янська мова стає ознакою освіти й культури в Україні²². Визначна роль в утвердженні і розвитку церковнослов’янської мови належала, як відомо, братським школам. Вихід у 1581 р. Острозької Біблії, редагованої Г. Смотрицьким, став своєрідною відповіддю П. Скарзі на закиди щодо неповноцінності церковнослов’янської мови. Одним із найважливіших напрямків діяльності братств було впорядкування і кодифікація церковнослов’янської мови. Потреба практичного її вивчення в братських школах спричинила появу в кінці XVI – першій половині XVII відомих граматик і словників.

Їх аналіз дозволяє в загальних рисах реконструювати лінгвістичну свідомість найосвіченіших староукраїнських книжників кінця XVI – XVII ст., що проливає світло і на мовну свідомість доби в цілому. Відомо, що в середовищі староукраїнських граматистів жила ідея єдиної міжслов’янської літературної мови (термін В.В. Німчука), що було зумовлене передусім специфікою їхньої мовної і

лінгвістичної свідомості. На думку В. Німчука, Л. Зизаній у своїй “Граматичі словенській” “чіткої грані між церковнослов’янською й живою мовою... не зробив”, подаючи часто поряд із церковнослов’янськими в парадигмах й українські форми²³, що свідчить не тільки про прагнення зблизити церковнослов’янську мову з живими східнослов’янськими, але й про те, що “багато специфічних давніх елементів не було спостережено і ці мови Л.Зизаній ще чітко не розмежовував” (виокремлено нами. – Л.Г.)²⁴.

Таке явище має місце і в граматичі М. Смотрицький. Він кодифікував церковнослов’янську мову східнослов’янської редакції свого часу, й елементи української мови були для нього органічним її компонентом²⁵.

Зауважуючи, що М. Смотрицький мав глибшу, ґрунтовнішу лінгвістичну підготовку й загальну освіту, ніж його попередники, В. Німчук стверджує, що “він краще, ніж його попередники, відрізняв живу й літературну українську мову від церковнослов’янської”²⁶. Отже, щоб розрізнити ці мовні системи, необхідно було мати ґрунтовну лінгвістичну підготовку. Разом із тим відомо, що М. Смотрицький свідомо чи несвідомо теж увів у свою граматику чимало елементів живої мови²⁷.

У граматичі І. Ужевича, написаній латиною, словенороська (церковнослов’янська) й українська мови розглядаються як два різновиди однієї мови²⁸. Відомо, що й у перекладній частині свого “Лексикону словенороського”, покликаний утвердити норми книжної української мови з опорою на народну мову, П. Беринда наводить часом церковнослов’янські слова та форми²⁹, а в реєстровій частині – українські слова, наявність яких “свідчить про те, що діячі культури XVII ст. не завжди могли точно провести межу між церковнослов’янською і живою мовою, бо церковнослов’янська мова зазнала значного впливу живої мови, зокрема літературної мови XVII ст., а українська книжна мова широко використовувала надбання церковнослов’янської мови”³⁰.

Отже, у свідомості граматистів і лексикографів того часу взаємодіяли й перетиналися різні мовні системи (окреслені й розмежовані сучасними лінгвістами). Те, що церковнослов’янська/слов’яноруська і “проста” мова взаємодіяли впродовж століть, визнають і інші дослідники³¹. Така ситуація є логічним наслідком попередньої літературно-мовної традиції, на що звертав увагу Р. Аванесов, наголошуючи на тому, що

взаємопроникнення типів літературної мови відбувалося від початку їх функціонування в Київській Русі³².

Ідея міжслов'янської мови продовжувала жити і в першій третині ХІХ ст. Аналізуючи “Граматику слов'яно-руську” М. Лучкая (1830) – першу граматику літературної мови на західноукраїнських землях, П. Лизанець стверджує, наводячи слова автора, що він мріяв про єдину для всіх слов'ян літературну мову на основі старослов'янської³³.

В.М. Русанівський, відмежовуючи словенороську мову (церковнослов'янську у своїй основі, але пересипану українізмами) від староукраїнської, усе ж визнавав, що “разом із староукраїнською мовою словенороська становила ніби єдину систему (виокремлено нами. – Л.Г.), структурні різновиди якої служили своєрідними стилями – високим і середнім”³⁴. Потрібно пам'ятати і про те, що церковні проповіді доби бароко, за влучним висловом Ю. Шевельова, “з мовного боку здебільшого являли собою постійні переходи від церковнослов'янських “вершин” до живомовних “низин” – перші в цитатах, другі – у власній проповідниковій мові”³⁵, що, безперечно, сприяло невиокремленню церковнослов'янської мови як чужої у мовній свідомості тогочасного українця.

Специфічною рисою мовної свідомості освіченої частини українства було й те, що вона формувалася в умовах мовного “многосвіття”, де важливе місце посідали латина, давньогрецька, польська мови тощо.

Інтелектуальні здобутки ХVІІ століття збагатили мовну свідомість українського суспільства. Їх збереженню сприяла подвижницька діяльність викладачів Києво-Могилянської академії і в першій половині ХVІІІ століття, хоча вже відчувалися наслідки політики, яку проводив щодо України царський уряд.

Пам'ятки першої половини ХVІІІ століття засвідчують орієнтацію на попередню книжну традицію з її органічним взаємопроникненням церковнослов'янських та українських елементів. Характеризуючи мову літопису С. Величка, В.М. Русанівський зауважує, що автор писав “по-староукраїнськи, але не уникав ні церковнослов'янських слів, ні граматичних форм”, особливо кохаючись у формах аориста³⁶. Отже, у мовній свідомості автора, який був освіченою людиною, існувала єдина мовна система з генетично гетерогенними елементами. Щодо мови, якою написано “Літописи” Самовидця і Граб'янки, мовознавці висловлюють різні

думки. Цікавим видається той факт, що український історик другої половини XVIII ст. О. Рігельман переклав російською мовою “Літопис” Граб’янки і дослівно заніс його до своєї відомої праці про Україну³⁷. Це свідчить про те, що оригінальна мова літопису, яку дослідники кваліфікували як слов’яноруську, не зовсім була зрозумілою російському читачеві.

Отже, староукраїнська мовна свідомість першої половини XVIII століття формувалася на ґрунті мовної свідомості попередньої доби з її функціональною тотожністю генетично гетерогенних елементів – церковнослов’янських та східнослов’янських.

¹Гнатюк Л.П. То якою ж мовою писав Григорій Сковорода? (Погляд крізь призму староукраїнської мовної свідомості) / Л.П. Гнатюк // Дивослово. – 2006. – № 3. – С. 47 –51; ²Шевельов Ю. До питання періодизації історії української мови / Юрій Шевельов // ПРОСФΩΝΗΜΑ: історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича / укл. Б. Якимович за участю М. Боянівської, О. Середи, А. Ясіновського. – Львів: ІУ, 1998. – С. 691; ³Русанівський В.М. Історія української літературної мови / В.М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – С. 125; ⁴Огієнко І. Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – С. 125; ⁵Haarmann H. Die Entwicklung des Sprachbewußtseins am Beginn der europäischen Neuzeit / H. Haarmann // Scharnhorst J. (Hrsg.). Sprachkultur und Sprachgeschichte: Herausbildung und Förderung von Sprachbewußtsein und wissenschaftlicher Sprachpflege in Europa. – 2., durchges. Auflage. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Lang, 2002. – S. 102 – 103; ⁶Фрік Д. Мелетій Смотрицький і руське мовне питання / Д. Фрік // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХІV. Праці філологічної секції – Львів, 1992. – С. 210; ⁷Потульніцький В. Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти в XVII – XVIII ст. / В. Потульніцький // Київська старовина. – 2001. – № 4. – С. 4; ⁸Фрік Д. Зазнач. праця. – С. 212; ⁹Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 87. Русанівський В.М. Зазнач. праця. – С. 89, 93; ¹⁰Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України / В.М. Нічик. – К.: Український центр духовної культури, 1997. – С. 87; ¹¹Білодід І.К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов’янських літературних мов (нарис з історії української літературної мови) / І.К. Білодід. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 62; ¹²Алексеев А.А. Библия и типология литературных языков // Вереница литер: к 60-летию В.М. Живова / [отв. ред. А.М. Молдован] / А.А. Алексеев. – М.: Языки русской культуры, 2006. – С. 17; ¹³Толстой Н.И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI – XVII вв.) / Н.И. Толстой //

История и структура славянских литературных языков. – М., 1988. – С. 57, 61; ¹⁵Огієнко І. Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – С. 87 – 88; ¹⁶Живов В.М. Язык и культура в России XVIII века / В.М. Живов. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. – С. 30; ¹⁷Толстой Н.И. Зазначена праця. – С. 69; ¹⁸Чижевський Д. Українське літературне бароко: Вибр. праці з давньої л-ри / Д. Чижевський. – К.: Обереги, 2003. – С. 253; ¹⁹Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717 - 1767) / под ред. А. Лазаревского. – Ч. 1. – К., 1893. – С. 76; ²⁰Там само. – С. 158; ²¹Живов В.М. Зазнач. праця. – С. 19; ²²Огієнко І. Зазнач. праця. – С. 117; ²³Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. / В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 72, 76; ²⁴Там само. – С. 72, 76, 81; ²⁵Там само. – С. 136; ²⁶Там само. – С. 97; ²⁷Там само. – С. 113, 126, 128, 135; ²⁸Там само. – С. 155; ²⁹Німчук В.В. Памво Беринда і його “Лексіконъ славенорусскій и именъ тлькованіе” / В.В. Німчук // Лексикон словенорусскій Памви Беринди / [підгот. тексту і вступ. стаття В.В. Німчука]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. XXI; Русанівський В.М. Зазнач. праця. – С. 98 – 99; ³⁰Там само. – С. XX; ³¹Чепіга І.П. Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI століття (на матеріалах перекладів Євангелія) / І.П. Чепіга // Записки наукового товариства імені Т.Г. Шевченка. – Львів, 1995. – Т. 229. – С. 286 – 287; Матвія І. Варіанти літературних мов / І. Матвія // Культура слова. – Вип. 45. – 1994. – С. 3 – 9; Матвія І. Лексика в староукраїнській мові XIV – XV ст. / Матвія І. // Українська мова. – 2006. – № 1. – С. 26 – 31; Добосевич У. Суспільний статус і престиж української мови на зламі XVI – XVII ст. / У. Добосевич // Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Мовознавство: [збірник наук. статей]. – К., 2007. – Кн. 5. – С. 278 – 288; Передрієнко В. Бароко в контексті стильового розвитку староукраїнської літературної мови другої половини XVI – XVIII ст. / Передрієнко В. // Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Мовознавство: [зб. наук. статей]. – К., 2007. – Кн. 5. – С. 328 – 336; ³²Цит. за: Силина В.Б. Проблема ідентифікації старославянських мов в руском літературном языкѣ / В.Б. Силина // Аванесовский сборник: К 100-летию со дня рождения чл.-кор. Р.И.Аванесова / [отв. ред. Н.Н. Пшеничнова]. – М., 2002. – С. 198 – 199; ³³Лизанець П.М. Михайло Лучкай і його граматики / П.М. Лизанець // Лучкай Михайло. Граматика слов'яно-руська. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 18; ³⁴Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / В.М. Русанівський. – К. Наукова думка, 1985. – С. 138; ³⁵Шевельов Ю. Прологомена до вивчення мови та стилю Григорія Сковороди // Поза книжками і з книжок / Ю. Шерех. – К.: Час, 1998. – С. 406; ³⁶Русанівський В.М. Історія української літературної мови ... – С. 124; ³⁷Дзира Я. Вступ / Я. Дзира // Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 12.